

Дві розмови з Богданом Ступкою про фільм Єжи Гофмана «Вогнем і мечем» з прологом і епілогом

Пролог

На початку вересня 1997 року в рамках кінофестивалю «Стожари» в Будинку кіно відбулася дискусія з приводу «доцільності екранізації» роману Генріха Сенкевича «Вогнем і мечем» про повстання українського народу проти Речі Посполитої у XVII столітті, яку затіяв відомий польський режисер Єжи Гофман. Були присутні сам режисер і Богдан Ступка, який тоді вже погодився зіграти роль Богдана Хмельницького. Пристрасті навколо ще неіснуючого фільму розгорілися настільки, що його, слідом за книгою Сенкевича, дехто заздалегідь називав «антиукраїнським». Втім, образ Хмельницького, створений письменником, давав для цього підстави. Не треба було занурюватися в дискусію, щоб переконатися: в портреті видатного українського гетьмана, написаному Нобелівським лауреатом Сенкевичем, переважають чорні кольори. Ось, скажімо, що писав письменник про гетьмана часів перемоги під Жовтими Водами:

«...В міру розвитку подій зміцнювався в ньому й той безмірний, підсвідомий егоїзм, рівного якому не знала історія. Відчуття зла і добра, злочину і доброчесності, насилля й справедливості змішувалися в поняттях Хмельницького воєдино з відчуттям власної образи й своєкорисливості. Той був для нього доброчесним, хто стояв на його боці; той злочинець, хто йому опирався. Він готовий був нарікати на сонце... якщо воно не світило тоді, коли йому, Хмельницькому, бувало це необхідно. Людей, події й цілий світ він підганяв до власного «я».

Проте, звичайно, справа не в окремих суб'єктивних оцінках особи Хмельницького, його справжніх чи вигаданих вад. Найголовніше полягає в тому, що, по-перше, Сенкевич вважав саме його винним у всій пролитій на війні крові — все це «криваве діяння Хмельницького»; по-друге, письменник зобразив гетьмана історично приреченим, бо той підняв меч на найсвятіше — Річ Посполиту, яка, за Сенкевичем, ошаслилювала «диких» українців своїм цивілізованим пануванням над ними. Тому найідеальніший герой роману шляхтич Щетуцький кидає у вічі Хмельницькому на самому початку Визвольної боротьби під його проводом: «...Не Бога в заступники прикликай, бо лише ад сприяти тобі може!». Недарма наприкінці роману Хмельницького показано зломленою, пропащою людиною, яка програла справу всього життя...

Коротше кажучи, Сенкевич бачив і сприймав українського гетьмана, як і всі зображені ним події, очима польського шляхтича, та ще й пихатого. Під таким кутом зору можна було спостерегти чимало цікавого й правдивого, проте ніяк не видатну історичну роль Хмельницького й адекватний перебіг історичних подій. Зіграти такого гетьмана для українського артиста було б протиприродним явцем.

Але для мене була неприйнятною й сама постановка питання про «доцільність зйомок фільму», ніби взята з порядку денного всесильного Політбюро, яке кануло в Лету... Тому, виступаючи під час дискусії, сказав, що ніхто не може перешкоджати

Гофману знімати за Сенкевичем, а Ступці грати роль Хмельницького, ніхто не може нав'язувати Майстру своїх світоглядних переконань. Зате й відповідальність за зроблене у Майстра найвища — перед Богом, історією та людьми... Що ж до концепції майбутнього проекту, то зовсім не обов'язково, щоб загальна ситуація й розставлені Сенкевичем акценти скрупульозно й, так би мовити, дослівно переносились Гофманом до свого фільму...

Сам режисер запевняв, що у фільмі на першому місці буде палке кохання героїв: «нюанси історії стануть виключно тлом; я піду за людськими пристрастями, політика виступить тлом». Разом з цим він був навіть готовий після закінчення свого фільму передати в Україну костюми й реквізит для того, щоб наш режисер зняв картину про... Тараса Бульбу... Слухаючи Гофмана, я думав, наскільки мудро, точно й безпомилково вибрав він артиста на роль Хмельницького. Справа не тільки в геніальності Ступки, а передовсім у тому, що в останні роки він став уособленням національної самосвідомості, в цій іпостасі його шанують за кордоном. Гофман розумів, що в Україні чимало питань до його фільму буде знято вже тим, що видатного гетьмана виконує саме Ступка, творчість якого залучає нас до джерел національної пам'яті, наближає до історичної суті Григорія Сковороди, Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки...

З цього я й почав розмову зі Ступкою два роки тому, восени 1997 року.

Розмова перша:

«Хай краще Хмельницьким буде Ступка»

— Очевидно, Гофман, запрошуючи тебе на роль, сподівається, що тим самим зменшує кількість критичних стріл в свій бік з боку українського.

— Цілком можливо, якщо врахувати, що вони полетіли тепер в мене... Так, я погодився грати у фільмі, який зачіпає трагедію двох народів — українського і польського... Проте взагалі

фільм буде про велике кохання, про високі людські почуття, про справжню вірність. Пристрасті, які розгорілися навколо моєї участі у зйомках, як і численні протести в Україні проти цього, занадто політизовані, втім, це зрозуміло — такий зараз час...

— Згоден, але крім політичної проблеми, є ще й етична: ніяк не можна навіть натяком образити національні почуття українців. Адже Сенкевич фактично зливається з одним із своїх найпривабливіших ге-

роїв паном Заглобою: «Чим же ми винні, що Господь нас шляхтою створив, а їх (українських селян – В.М.) холопами і звелів нам коритися?». Щодо Богдана Хмельницького, то врешті-решт у зображенні Сенкевича він постає українським вождем, який «ніколи нічого не помічав далі своєї особи, – і міцнів, і кормився вогнем і кров'ю, і страждаючи від потворного самолюбства, губив власний народ, власну країну...». Ти думаєш твій народ простить тобі співучасть у подібному трактуванні свого національного героя?

– Про це не може бути й мови. Я бачу Хмельницького сильним, розумним, високоосвіченим сином українського народу, талановитим полководцем і блискучим дипломатом. Він зумів відчувати надії й сподівання козацьких і селянських мас, спертися на них, стати справді народним вождем, постаттю світового масштабу. Таким він і буде в моєму виконанні.

– Охоче вірю. Допустимо. Проте ти не в змозі вирішальним чином вплинути на задум режисера, не зможеш брати участь в монтажі фільму, тобто не будеш знати контекст, в якому врешті-решт опиниться твій Хмельницький.

– Головною умовою участі Ступки в фільмі є шанобливе ставлення Гофмана до історії мого народу і його великого історичного діяча. Режисер пообіцяв і підтвердив це сценарієм. Я вірю йому. Я згоден з ним у тому, що «коли ми не будемо говорити про той час розумно й доброзичливо, то залишиться можливість тим, хто намагається говорити нерозумно й злостиво». Не можна забувати, що роман Сенкевича й гофманівська екранізація за його мотивами – це концептуально різні речі.

– Дай-то Боже...

– Зрозумій, фільм буде знятий і без мене. Проте в цьому випадку немає ніяких гарантій, що не збудуться твої, й не тільки твої, побоювання. Хай краще Хмельницьким буде Ступка...

– Нітрохи не сумніваюся у правильності твого рішення. Проте в будь-якому разі тобі дістанеться після демонстрації фільму в Україні: знайдуться політичні

партії, групи, суспільні організації, окремі політики, які, нехтуючи толерантністю, обов'язково зустрінуть багнетами бачення Гофманом історичного минулого й трактування гетьмана Ступкою... Булава гетьмана буде важкою... Тим паче твоє рішення, на мій погляд, є мужнім громадянським вчинком.

– Давай почекаємо до виходу фільму й поговоримо...

Розмова друга: «Я зробив свою роботу достойно»

– Отже, продовжуємо нашу попередню розмову через півтора року – 29 березня 1999-го. Фільм уже вийшов на екрани, правда в Україні його ніхто, в тому числі і я, не бачив. Але чутки про тріумфальний показ картини «Вогнем і мечем» у Польщі й навіть у США ширяться, викликають незвичайний інтерес і нову хвилю суперечок. В лютому-березні ти побував на прем'єрі фільму в семи містах Польщі, а також в Чикаго і Нью-Йорку. Як його приймали і які твої власні враження?

– Чутки нітрохи не перебільшені, фільм ішов справді з тріумфом. Уперше я побачив його 8 лютого на польській студії в маленькому залі в присутності критиків і знімальної групи, тому реакції глядачів не відчув. Але коли через кілька днів подивився фільм у Кракові на величезному екрані, то був сильно вражений разом з усім залом. Перше враження... Свою роботу зробив достойно, нормально, можна не соромитися. Мій Хмельницький вийшов таким, яким я хотів його бачити...

– Польська преса пише, що за роль Богдана Хмельницького Богдан Ступка збирає захоплені рецензії і український гетьман є «найрозумнішою людиною в фільмі». Критик Тадеуш Соболевський зазначив, що Хмельницький – «найкраща роль у фільмі»...

– В Нью-Йорку польський посол у США навіть сказав мені, що фільм «Вогнем і мечем» врешті-решт вийшов передусім про Богдана Хмельницького...

– Коли ж у ньому вперше з'являється гетьман і скільки екранного часу він займає?

42

— Фільм починається саме з Хмельницького: врятований Щетуцьким від смерті майбутній гетьман з гідністю дякує йому, сідає на коня, й, від'їхавши, каже: «Ти не знаєш, кого ти врятував. Я називаюся Богдан-Зіновій Хмельницький...» За цим іде бли-и-и-скавка, а потім титри... Щось на зразок хороших американських фільмів, коли все, навіть сама природа, обіцяє дійство надзвичайне, вражаюче...

Скільки часу Хмельницький на екрані? Навіть не думав про це. Мабуть хвилин п'ятнадцять-двадцять. Може більше...

— А весь фільм скільки триває?

— Три години й одна хвилина. Без перерви.

— Можу уявити собі художню силу й насиченість кадрів з українським вождем... А чи вдалося Гофману, так би мовити, збалансувати політичні моменти польсько-українських історичних відносин, які Сенкевич трактував однозначно на користь Польщі?

— Думаю, він зробив усе, що міг. Я повірив йому, і він дотримав обіцянки. Звичайно, хотілося б, скажімо, щоб у моєму найближчому оточенні було ще кілька чоловік, які достойніше б представляли козацьку еліту...

— Але ж тим більше вивищується сам Хмельницький. До речі, польські критики визнали, що у знаменитому діалозі гетьмана й Щетуцького про причини Визвольної війни гору у фільмі взяв український гетьман, хоча, як вони пишуть, й поляк не програв...

— Саме так. І навіть те, що польське військо у Гофмана зодягнене в розкішні костюми, має блискучі обладунки, а наші козаки виглядають напівобідранцями, сприяє появі особливої гордості за перемоги козаків... В цілому Гофман відкинув усі невтішні характеристики

Хмельницького, про які ти говорив минулого разу, а також всі чи майже всі несправедливості щодо українського козацтва, які мають місце в книзі, а натомість показав обопільну шкоду тієї війни для наших обох народів — українського й польського: де два б'ються, третій користається...

— Слухаючи тебе, згадав передмову Тараса Шевченка до «Гайдамаків». Пам'ятаєш, він писав, що весело послухать думу сліпого кобзаря про те, як боролися ляхи з козаками: «весело... а все-таки скажеш: «Слава Богу, що минуло», — а надто, як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами».

— Мудрі й надзвичайно доречні, актуальні слова, хоча їм уже більше півтора ста літ. Якраз таким було надзавдання фільму й моєї ролі зокрема. Справді, серце болить, а розказувати й показувати треба.

— Такий розкішний фільм дав тобі можливість заробити купу грошей?

— Де там! Це майже ніщо в порівнянні з акторськими гонорарами на Заході, гроші я мало ціную, проте намагаюся, щоб вони завжди були, бо люблю їх тратити...

— Що ж, це дуже схоже на Пушкіна, який признавався: «Я гроші мало люблю, але поважаю в них єдиний спосіб благопристойної незалежності».

— Атож. А ще Борис Пастернак одного разу написав, що матеріальне щастя полягає в тому, щоб бути заможним, але «хай обминає нас спустошуюче людину багатство». Здається, таке «спустошення» мені не загрожує.

Епілог

Мабуть тому, що в контексті наших розмов зі Ступкою постійно перебував Генріх Сенкевич, я згадав, що в 1901 році в Польщі відзначалося 25-річчя літературної діяльності письменника, яке набрало ха-

рактеру й розмаху національного торжества. Сенкевич у день ювілею отримав від Польщі достойний дар — маєток, придбаний за гроші, що були зібрані за підпискою...

Наступного року минає сорок літ (!) сценічної діяльності Богдана Ступки, а в 2001-

му артистові виповниться 60 років. Я не натякаю на те, що Ступка цілком заслужив від України не менший дарунок — адже не той тепер час... Але, може, все-таки ми здатні зрозуміти, усвідомити, що наступні Ступчині ювілеї — це події всеукраїнського, справді національного масштабу...